

PŘEDPOKLADY VZNIKU A EXISTENCE PLZEŇSKÉHO DIVADLA

Miloslav Bělohlávek

Letos je tomu 165 let, co se v nové době z plzeňského jeviště ozvala čeština a loňského roku uplynulo 150 let od postavení první divadelní budovy v Plzni a 80 let od otevření nového divadla — Divadla J. K. Tyla. Plzeňské divadlo je kusem historie českého divadelnictví. Cesta k jeho vzniku byla složitá a je odrazem hospodářských, sociálních, politických a národnostních poměrů v Plzni, které byly přece jen specifitější než kde jinde. Tak jako v Praze, tak i v Plzni vzniklo české profesionální divadlo z divadla ochotnického, ale i zde byl vývoj jiný než ve většině ostatních částí Čech. Podíváme-li se na instruktivní mapu ochotnických divadel v první polovině 19. století v Čechách, jak ji uvádí druhý svazek Dějin českého divadla, vidíme, jak řídká byla jejich síť v západních Čechách.^{1/} Mnohokrát již byla kladena otázka, proč je tomu tak, avšak nedospělo se k uspokojující výpovědi. Domnívám se, že zde neblahou úlohu sehrála národnostně utrakvistická a konzervativní Plzeň jako centrum kraje. Město bylo totiž obklopeno zčásti německým venkovem, sami měšťané byli ze značné části potomky přistěhovalých německých rodů, které se s českým živlem příliš nesžily. Bylo zde sídlo významných státních úřadů a značná vojenská posádka. Představitelé úřadů i důstojníci, kteří němčili, představovali podstatnou a vedoucí složku v městské společnosti. To vše oslabovalo úlohu Plzně v národním životě kraje a ovlivňovalo vývoj národního obrození, které se začíná více rozvíjet až v druhém desetiletí 19. století, v nástupu druhé obrozenecké generace.

Na konci 18. a na počátku 19. století nebyl kulturní život Plzně příliš bohatý. Zpestřovaly ho různé ostrostřelecké parády, koncerty v užších kroužcích a občas přijela německá kočující divadelní společnost. Podnětem k rozvoji národního hnutí byl dekret o zavedení češtiny ve školách. Nadšeně se ho chopil prof. J. V. Sedláček a z řad jeho posluchačů jak na gymnáziu, tak i na filozofii vyrůstali první představitelé národní inteligence na českém západě. S velkým zanícením je seznamoval s českou literaturou a divadlem. „V pondělí 6. dubna 1818 co snad Plzeň stojí, ponejprv s ponuknutím a přičiněním pana profesora Sedláčka byla veřejně provozována mezi jinými německými hrami také ona skromná veselohra, Roztržití, zčeštěna od Havelky...“, tak oznamovala současná zpráva. Protože však Šantrochova společnost neměla české herce, vystoupili plzeňští ochotníci. Plzeňští vlastenci do ní vkládali velké naděje, jak napsal jiný současník, hostinský Pivec: „Od dobrého nebo zlého provozování této maličké směšohry všecko záviselo. Mnozí ze zvědavosti, jiní z ohledu ne docela čistého, někteří předc z vlastenecké horlivosti do divadla přišli.“^{2/} Úspěch prvního představení dodal nadšencům odvahy a již 11. dubna 1818 na radnici ochotníci provozovali původní českou hru plzeňského pučkmistra Emanuela Davida Osvobození Plzně od táboritů. Pak však nastala v českých představe-

ních krize. V roce 1829 v městě hostovala Hilmerova společnost, jejímž členem byl J. K. Tyl. Vedle německých představení bylo sehráno i šest českých. Několikrát byla sehrána i ochotnická představení ve prospěch stavby městského divadla.

Iniciátorem postavení městského divadla byl purkmistr Martin Kopecký, jemuž Plzeň vděčí za mnoho. I když Plzeň byla po Praze největším městem v Čechách, předešla ji v tomto ohledu jiná města. Např. Hradec Králové měl divadlo od roku 1796 /kolem r. 1820 měl 3700 obyvatel/ a Litoměřice od roku 1823 /4000 obyvatel/. Plzeň, která měla tehdy 8629 obyvatel, si divadlo postavila v roce 1832. Po ní následovala Třeboň 1836 /3319 obyvatel/ a roku 1840 Tábor /4298 obyvatel/. Výstavba divadla zapadala do plánů M. Kopeckého vytvořit z Plzně lázeňské město. Divadlo bylo přísně jednoduchá budova s průčelím ve formě řeckého dórského chrámu a projektoval je benátský architekt Lorenzo Sacchetti. Soudobé pojetí úlohy divadla ve společnosti charakterizoval nápis na průčelí: *Seria est vita, hilaris est ars*. Divadlo bylo ozdobou města a purkmistr Martin Kopecký je také ve svém propagačním spisku náležitě vyzdvihoval, když napsal: „S denním střídáním může obyvatel Plzně dýchat v letní dny čerstvý vzduch přírody a přijde-li zima, krátí si dlouhé zimní večery ve svém krásném divadle.“ Poprvé česky se v něm hrálo až roku 1835 a i později velmi zřídka. Bylo českým společenstvem uzavřeno a jen občas tu vystupovali ochotníci jako např. roku 1848. O divadle rozhodoval výbor právovárečných měšťanů, kteří neměli vztah k umění, byli vrcholně konzervativní a bránili rozvoji českého živlu, jak např. svědčí dopis Ignáce Schiebla J. K. Tylovi z roku 1852.^{3/}

Hodnotíme-li úlohu divadla v první polovině 19. století v Plzni, je třeba zdůraznit, že zřetelně urychlilo proces utváření národní společnosti zejména proto, že získalo drobné měšťanstvo a umožnilo užší sepětí této skupiny měšťanské společnosti s inteligencí. Drobné měšťanstvo vstupuje nyní prostřednictvím divadla jako převážná část publika na scénu národního a politického života v Plzni.

Plzeň padesátých let byla opravdové maloměsto, jež příhodně charakterizoval pozdější dramatik Bernard Guldener, když v roce 1856 napsal Frant. Zoubkovi: „Vždyť znáte život na venku. Ráno dělají se návštěvy, odpůldne chodívá se /na/ procházku a zažívá se oběd a večer bývá věnován pomluvám a klepům.“ Tuto společnost si také vzal později na mušku ve své nedochované veselohře Mňau, která po prvním provedení vzbudila mezi plzeňskou honorací velkou bouřku, a B. Guldener se musel z města vystěhovat. Divadelní společnosti, jež hrály na plzeňském divadle, musely rychle střídat svůj repertoár, aby udržely obecenstvo, které se do divadla příliš nehrnulo a hledalo tam pouze zábavu. Představení podle toho také vypadala, herci se často nestačili naučit své role a rozhodující úlohu hrála náповěda, jak pěkně napsal B. Guldener v témže dopise: „V divadle jsem byl též několikrát. Herci činili, co bylo možno, hrají někdy hezky, až tuze dobře na Plzeň, ale jen někdy, neboť nejvíce schází v hořejším patře, kdež bytem paměť, jež prý tak nepořádnou u nich nájemnicí, že každou chvíli vytáhne. Ale co škodí: neslyšíme-li herce, slyšíme náповědu a na tom mám dost.“^{4/}

Padesátá léta znamenají přelom v hospodářském, politickém i společenském

životě Plzně. Následující čtvrtstoletí je rozhodujícím pro budoucí vývoj města. Obyvatelstvo překotně rostlo, ze 17 379 v roce 1857 na 22 427 v roce 1865, vzrostlo tedy za 8 let o 29 %. Za prací do Plzně se stěhují lidé, a to především Češi, tím bylo také ovlivněno národnostní složení města, respektive více se projevilo. V roce 1786 bylo v Plzni 82, 2 Čechů a 17,8 % Němců. V roce 1869 byla národnostní skladba stejná. Mezitím však ležel úporný a dlouhý zápas o český charakter města. Přes půl století se Plzeň jevila jako německé město, kde vše české bylo potlačováno a český živel se nemohl uplatnit ani v hospodářském, ani ve společenském životě. Krátká doba tuhého josefínského germanizačního úsilí stačila, aby Plzeň nasála do sebe německý a konzervativní duch a bylo potřebí hodně houževnatého úsilí, aby se ho zbavila.

Ve čtyřicátých a padesátých letech se začíná rozvíjet průmysl, ale ještě v roce 1850 bylo v Plzni jen 138 dělníků; teprve spojení s okolním světem železnicí v letech 1861/62 urychluje jeho rozvoj. Do Plzně se mohly dovážet ve větší míře suroviny a vyvážet výrobky. To vše podmiňuje vznik továren a rozvíjejí se i řemesla a obchod. Pro jejich podporu je v roce 1857 založena městská spořitelna a vznikají později i další peněžní ústavy. Sebevědomí řemeslníků a obchodníků stoupá a v roce 1864 je zahájena první hospodářská a průmyslnická výstava v Plzni. Představitelé města si uvědomují své postavení a sebevědomě roku 1865 píše císaři ve věci železnice Vídeň — Plzeň — Cheb: „V Plzni, kteráž se svými velikolepými uhelnými závody, se svým kupředu se ženoucím průmyslem a svými stále se rozšiřujícími učebními ústavami soustřeďuje v sobě veškerou činnost průmyslového a národohospodářského života celých západních Čech, hluboko cítí se přání, aby se veškerá tato odvětví činnosti lidské co nejvydatněji podporovala . . .“^{5/} V roce 1874 psal okresní hejtman místodržiteli Kollerovi, že stěží existuje v Čechách druhé místo po Praze, které by se mohlo vykázat tak velkým a trvalým rozmachem jako Plzeň, která měla kromě tří velkých pivovarů v Plzni a ve Starém Plzenci 41 po továrensku provozovaných podniků.

Rozhodující podniky a tím také město ovládali němečtí podnikatelé buď přistěhovalí, nebo z původních měšťanských německých rodin. Jim ochotně přisluhovali konzervativní Plzeňané, kteří podporovali vládní kurs, a národní otázka jim byla lhostejná. Proto také Böhmische Westbahn ještě v roce 1867 píše o „německém a utrakvistickém obyvatelstvu v Plzni“. České obyvatelstvo bylo pro vládnoucí německé a konzervativní plzeňské utrakvisty něčím méněcenným. V roce 1852 píše Ign. Schiebl J. K. Tylovi, že čeští vlastenci jsou v Plzni chudí a nemají žádný vliv.^{6/} Profesor P. Hugo Karlík, přítel J. K. Tyla, napsal v roce 1856 v dopise, že bohatá německá buržoazie jen „krví a mozolem jiných tučněla“.^{7/} Česká strana pro tuto vládnoucí vrstvu byla pouze „luzou a proletariátem“, jak ještě roku 1867 tvrdila při volbě zemského poslance Em. Tuschera, rozhodného Čecha.

Obrat v politickém postoji české strany počal po roce 1848, kdy v jejím čele stál prof. J. F. Smetana s družinou svých stoupců. Výsledky se projevovaly v šedesátých letech, kdy se začaly zakládat různé české spolky jako Hlahol, Měšťanská beseda /vše 1862/, Sokol /1863/, Řemeslnická beseda /1864/, Občanská beseda /1869/

a Český politický spolek /1871/. V té době se také Plzeň zúčastňuje čile táborového hnutí /1868—1871/. Nejvýrazněji si v té době vedl Sokol. Svěcení jeho praporu v roce 1868 se stalo výraznou masovou manifestací s politickým charakterem.

Rozhodující úloha v zápase o politické postavení Čechů ve městě připadla Plzeňským novinám, které začaly vycházet 1. 10. 1864. Pražské politické vedení si uvědomovalo úlohu Plzně, a proto sem poslalo Františka Schwarze, dosavadního redaktora Hlasu a Rodinné kroniky, kterou vydával s Janem Nerudou. V pozadí akce byl Jakub Škarda, skvrňanský rodák /obec je dnes součástí Plzně/, dobře tedy obeznámený s plzeňskými poměry. Ten byl také zprvu Schwarzovým rádcem. Schwarz, vedoucí osobnost Plzně od té doby, prosazoval podle hesla „Svoboda a národnost“ politiku české strany.^{8/} V roce 1871 v zahajovací řeči Politického spolku Plzeňského uvedl: „Nechceme být pouhým národem jazykovým, jemuž snad dovoleno, aby obíral se jen gramatikou a psal české knihy, chceme ve světě ještě něco platit, a abychom něco platili, musíme být národem politickým, jehož práva 'býti a jednati' vlastní ústavou zabezpečeno a do rukou jeho položeno jest.“

Plzeňské noviny byly v šedesátých a sedmdesátých letech hlavním nástrojem úsilí Čechů o získání spravedlivého zastoupení v městské správě. V roce 1850 při prvních volbách do městského zastupitelstva ještě tehdejší jediný plzeňský list Pilsner Wochenblatt napsal, že voliči se nemusí ptát, zda kandidát je Němec či Čech, liberál nebo konzervativec, gardista či ostrostřelec. V dalších volbách 1861 byl za značného nezájmu voličstva zvolen purkmistrem MUDr. Jan Maschauer, který sice pocházel z německé rodiny, ale pohyboval se v kruhu mladých českých měšťanů, a proto měl jejich sympatie. I v roce 1864, kdy se projevil mezi plzeňskými voliči jisté tříbení, a to na stranu mírných a na stranu pokroku, byl opět zvolen purkmistrem dr. Maschauer, podporován Čechy. Bylo to považováno za vítězství české strany, ale během doby se ukázalo, že MUDr. Maschauer je silně konzervativní; přiklonil se k německé straně. V roce 1868 slavila česká strana plné vítězství a do čela města byl zvolen rozhodný Čech Emanuel Tuschner. Také městská rada byla česká až na jednoho indiferentního. Je zajímavé, jak se v té době projevovalo národní třídění u jednotlivých osob. Řada Čechů přešla na ultraněmeckou stranu jako např. MUDr. František Škoda, otec Emila Škody, František Belani nebo JUDr. František Pankraz, syn kloboučnicka z Kralovic, který se stal nejhorlivějším odpůrcem Čechů jak v městě, tak i na zemském sněmu. Naproti tomu řada horlivých Čechů pocházela z původních německých rodin, jako např. Em. Tuschner nebo Ign. Schiebl. Návist německé strany proti představitelům Čechů se projevila např. po hospodářském krachu z roku 1873, kdy purkmistr Em. Tuschner ztratil většinu svého jmění a odstěhoval se do Vídně. Pilsner Zeitung jej nařkl, že se chystá uprchnout před spravedlností, byl proto ve Vídni zatčen a v poutech veden přes plzeňské náměstí, ale byl soudem osvobozen. Udání pramenilo z nenávisti vůči Čechům, německá strana chtěla získat opět své ztracené postavení. Od roku 1864 se vedl zápas o to, aby úřední řeč na radnici byla česká, ale teprve v roce 1876 bylo zavedeno úřadování česko-německé a až v roce 1897 zvítězila čeština definitivně. Plzeňské noviny vedly rovněž boj za veřejné jednání městského zastupitelstva, neboť „kontrola veřejného mínění nad

činěním a jednáním zastupitelů obecních jest nejspolehlivějším strážcem samosprávy“.^{9/}

Boj Čechů v šedesátých letech se obracel především k českému školství a ke kulturním ústavům. V roce 1862 podával Em. Tuschner návrh na zřízení vyšší reálky, a když v roce 1865 byla otevřena její budova, psaly plzeňské noviny, že to je „první svátek v nově probuzeném občanském životě plzeňském.“ Češi usilovali také o založení řemeslnické, průmyslové a obchodní školy, diskutovala se otázka dívčí školy a reálného gymnázia. Boj o počestění gymnázia, které bylo v Plzni od roku 1776, však prohráli. Hlavním odpůrcem počestění byl na zemském sněmu dr. Pankraz, který prohlašoval, že Plzeň je utrakvistická, a chtějí-li studenti studovat česky, mají jezdit do Klatov.

V tomto ovzduší se začal od šedesátých let odehrávat i zápas o české divadlo, jímž vlastně vyvrcholil boj o upevnění vědomí české Plzně. Divadlo na počátku šedesátých let bylo zadáváno německým společnostem, měly sice povinnost hrát i česky, ale svému závazku nedostávaly. V roce 1864 na počátku sezóny hrála v Plzni společnost Kramuelova, ale jen krátkou dobu. Ukázalo se, že by české divadlo mohlo mít dobré výsledky, kdyby mělo příznivější dobu a ne, kdy — jak psaly noviny — lidé ještě chodí na procházky. V té souvislosti Plzeňské noviny uvedly: „Doufáme, že nynější zastupitelstvo městské, šetříc opravdového rovného práva obou jazyků, nebude více otčímem divadlu českému, ale že seznajíc velikou potřebu divadla ku šíření vzdělanosti mezi lidem obecným k tomu se přičiní, aby příštím rokem pro divadlo české v Plzni příznivější určena byla doba, než jak se dosud stávalo.“^{10/} Na hlavní sezónu 1865/66 bylo divadlo skutečně zadáno české společnosti Pavla Švandy ze Semčic. Proti tomu protestoval purkmistr Maschauer, který o českých společnostech mluvil s despektem jako o kočujících a prohlašoval, že ty rády přijedou i jen na dva měsíce „kdežto společnost německá, má-li být dobrá, delšího času má zapotřebí“.^{11/} Švanda rozuměl dobře své věci, a proto, aby si naklonil plzeňské obecenstvo, ještě před sezónou tu uváděl třikrát baletní představení a devět činoher s vynikajícími hosty. Měl v Plzni úspěch. Nepřátelská strana proti němu vystupovala a tvrdila, že jeho sezóna byla značně prodělečná, což však nebyla pravda. Švanda měl čistý výnos 1400 zl., kdežto předchozí německé společnosti měly značné ztráty, tak např. v sezóně 1863/64 ztráta představovala 2300 zl. a v následující 1200 zl. Sezóna 1866/67 byla přiřčena německé společnosti Loeszlově, které se však nevedlo dobře. Česká strana prosadila, že od sezóny 1867/68 bylo divadlo na dobu šesti let zadáno opět Pavlovi Švandovi ze Semčic pro české hry. Proti tomu sice dr. Pankraz protestoval a uváděl, že „následkem tohoto zčechizování divadla se budou Němci sdržet sem do Plzně se stěhovat a že následkem toho řemeslníci plzeňští nebudou se míti čím živiti“. Reakcí na trvalé předání městského divadla české společnosti bylo roku 1869 postavení německého divadla. Myslím, že by bylo potřebné seriózně zhodnotit i úlohu tohoto divadla a vysledovat působení obou ústavů navzájem na kulturní život města. Švandova společnost byla po pražském Prozatímním divadle nejlepší a Švanda slíbil, že bude dávat i zpěvohry. Zval hodně hostů, a tak plzeňské divadlo bylo opravdu přední českou scénou. Aby si udržel obecenstvo, musel mít pestrý repertoár, v sezóně

1867/68 uvedl například 60 her v předplacení. Byl to repertoár pestrý a přitažlivý, ale vždy usiloval o hodnotu. Jen na orchestr čteme stálé stížnosti, že neuspokojuje ani skromné požadavky obecnstva. Vedle stálého divadla v Plzni však souběžně působili i ochotníci a v roce 1881 se ustavil první řádný ochotnický spolek Tyl.

Divadlu prospívaly články o něm a obsáhlé kritiky v Plzeňských novinách, které byly v každém čísle. V prvních letech se střídali tři kritici, kteří své povinnosti brali neobyčejně svědomitě. Referent skrývající se pod šifrou XY ve stati o významu kritiky uvádí: „Můj skromný náhled v té věci je ten, že jest především úkolem referentovým, aby radou svou přispíval ku zvelebení tohoto národního ústavu, aby bezohledně uznával, co chvály jest hodno, vytýkal, co dle náhledu jeho se přičí vkusu a ústavu na škodu jest.“^{13/} Kritikové v Plzni byli vynikající, jen krátce a neúplně uvádím jejich jména na počátku 20. století: Pavel Nebeský, Karel Pelant, Ferdinand Gillar, Jindřich Vodák, F. A. Vondruška, Jan Mukařovský, Bohumil Polan, v opeře Hynek Palla, Josef Severa, Jindřich Strnad aj. Myslím, že jejich úloha pro vývoj plzeňského divadla by si zasloužila důkladné studie a byl by to jistě významný přínos i k historii českého divadla.

Obecenstvo, které do divadla chodilo, bylo především z řad plzeňských řemeslníků, drobných obchodníků a inteligence. Jeho okruh však nebyl příliš veliký, uvážíme-li že se hrálo jen v zimní sezóně tj. 145 dnů a na předplatném bylo kolem šedesáti her. Jedno sedadlo v Plzni v roce 1869 připadlo na 39,5 obyvatele a návštěvnost jednoho večera při plném obsazení představovala 2,5 % obyvatelstva města. Dnes, v situaci, která v Plzni jest, připadá jedno sedadlo na 256 obyvatel a plná návštěvnost představení představuje 0,4 % obyvatelstva. Podle svědectví herců i ředitelů, jak je máme zachováno z pozdějších let, bylo plzeňské obecenstvo jedním z nejdivadelnějších. I tehdejší současník vzdal chválu Plzeňanům, když píše, že upadá všude zájem o hodnotné hry a tragédie. Uvádí: „Charakterizuje to příznivě obecenstvo plzeňské, že právě klasické kusy docházejí u něho znamenitého účastenství, jest to skvělé svědectví, že krásocit zdejšího obecnstva zůstal posaváde ryzí, neporušený.“^{14/}

Plzeňské divadlo platilo od svých počátků za přední českou scénu, a herci si z něho odnášeli milé vzpomínky. Vždyť není ani jediných hereckých memoárů, kde by nebyla srdečná vzpomínka na zdejší divadlo. Cesta k stálému českému divadlu v Plzni byla, jak jsme viděli, složitá. Plzeňské divadlo se stalo neodmyslitelnou součástí české kultury a obohacovalo život společnosti. Jeho úlohu vtipně charakterizoval Vendelín Budil: Škola je základ života a divadlo jest jeho pokračovací školou.^{15/}

Poznámky

^{1/} Dějiny českého divadla II. Praha 1969 s. 291.

^{2/} Dějiny Plzně II. Plzeň 1967 s. 44.

^{3/} Dopis Ign. Schiebla J. K. Tylovi z 29. 1. 1852. Archív m. Plzně č. lit. poz. 2206.

^{4/} B. Guldener Frant. Zoubkovi z r. 1856. Archív m. Plzně č. lit. poz. 34 497.

^{5/} Martin Hruška, Kronika města Plzně. Plzeň 1883 s. 852.

- ⁶/ viz pozn. 3.
- ⁷/ J. Volf, Jak to vypadalo v Plzni r. 1856. Plzeňsko 16, 1934 s. 1—6.
- ⁸/ Plzeňské noviny č. 23 z 17. 12. 1864.
- ⁹/ Plzeňské noviny č. 61 z 2. 5. 1866.
- ¹⁰/ Plzeňské noviny č. 16 z 23. 11. 1864.
- ¹¹/ Plzeňské noviny č. 61 z 2. 5. 1866.
- ¹²/ Plzeňské noviny č. 38 z 9. 5. 1868.
- ¹³/ Plzeňské noviny č. 94 z 23. 11. 1867.
- ¹⁴/ Plzeňské noviny č. 90 z 9. 11. 1867.
- ¹⁵/ K. Tenk, Vzpomínky milé mi a tak drahé . . . 35 let činnosti Národně vzdělávacího ochotnického spolku Kolár v Plzni. 1935 s. 13.